

VU Research Portal

Bescherm het slachtoffer, begin bij de verdachte

Veraart, W.J.

published in
Justitiële Verkenningen
2015

document version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Veraart, W. J. (2015). Bescherm het slachtoffer, begin bij de verdachte. *Justitiële Verkenningen*, 41(5), 62-80.
http://www.wodc.nl/images/jv1505-volledige-tekst_tcm44-610362.pdf/#page=62

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:
vuresearchportal.ub@vu.nl

Bescherm het slachtoffer, begin bij de verdachte

W.J. Veraart*

Bescherm het slachtoffer, begin bij de verdachte. Deze zin klinkt op het eerste gezicht wellicht een beetje provocerend. We zijn namelijk gewend geraakt aan een maatschappelijk discours waarin steeds mondigere *slachtoffers* stevig tegenover – als steeds *gevaarlijker* geportretteerde – verdachten worden geplaatst. Wat aan dit dominante vertoog opvalt, is dat er dikwijls een simplistische wij/zij-tegenstelling in besloten ligt. Slachtoffers zijn in dit vertoog altijd (passieve) slachtoffers *van criminaliteit*, en aan hun oprechtheid wordt niet getwijfeld. Daartegenover worden de verdachten beschouwd als *mogelijke daders* (of gemakshalve reeds daders genoemd) en zelden of nooit als mogelijk vals of onterecht beschuldigen, kortom als mogelijke slachtoffers. In haar politieke vorm kwam deze wij/zij-tegenstelling bijvoorbeeld pregnant naar voren in de volgende verkiezingsleus van de VVD, in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen in september 2012: ‘Meeleven met slachtoffers. Niet met daders.’¹ In zijn sociaalwetenschappelijke vorm komen we de wij/zij-tegenstelling reeds tegen in het proefschrift van Hans Boutellier uit 1993. In dit boek bepleit Boutellier een ‘victimaal liberalisme’ waarin de ‘voor zijn daad moreel verantwoordelijk te stellen dader’ pontificaal tegenover ‘het lijdende slachtoffer’ wordt geplaatst (Boutellier 1993, p. 93; De Wit 2013, p. 52-54). Een ander voorbeeld van dit binaire denkschema bieden de Tilburgse victimologen Suzan van der Aa, Marc Groenhuijsen en Anthony Pemberton in een recent artikel:

‘In het strafrecht gaat het (...) om een misdrijf dat door de één is begaan en door de ander is ondergaan. Dat schept een bijzonder uitgangspunt. (...) [In het strafrecht] is minder ruimte [dan in het privaatrecht; WV] om

* Prof. mr. Wouter Veraart is hoogleraar Encyclopedie der Rechtswetenschap en Rechtsfilosofie aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

1 Er kwam veel kritiek op deze slogan. Zie bijvoorbeeld de column van Malou van Hintum (2012).

het onderliggende voorval als een “conflict” tussen individuen aan te merken.’ (Van der Aa e.a. 2013, p. 556)

Een dergelijk ‘bijzonder uitgangspunt’ is echter sterk prescriptief, zeker wanneer het onderscheid tussen verdachte en dader niet duidelijk wordt gemaakt en de benaming slachtoffer exclusief wordt voorbehouden aan (de positie van) de gelaedeerde in het strafproces. Het axioma van de actieve dader en het passieve slachtoffer wordt dan als een onbestrijdbaar dogma over de onderliggende sociale werkelijkheid gelegd, ook als de feiten zich, zoals bijvoorbeeld in veel zeden- en geweldszaken, tegen deze rigide voorstelling van zaken verzetten (zie, in kritische zin, Fletcher 2007, p. 119-121, 256; C.J.W. Veraart 2012, p. 6; Claessen 2010, p. 508).

In dit artikel wil ik bij de geschetste wij/zij-tegenstelling iets langer stilstaan in het licht van de verschuivende mensbeelden die wij in het strafrecht waarnemen. Vervolgens wil ik een uitstap ondernemen naar de cultuurhistorische wortels van het begrip slachtoffer. Waar komt dat vreemde begrip vandaan en wat kunnen de kunst- en cultuurgechiedenis ons vertellen over de wijze waarop en de context waarin wij tegen lijdende mensfiguren hebben leren aankijken? Ik zal betogen dat een eerste cultuurhistorische analyse van ons slachtofferbegrip al snel lijkt uit te lopen op een herwaardering van de rechtspositie van de verdachte, de gedetineerde en de ex-gedetineerde in het strafrecht. Ik ga dus pleiten voor een slachtoffergericht strafrecht dat zeer gevoelig is voor de mogelijkheid dat de verdachte slachtoffer wordt van een onrechtvaardig proces, dat de gedetineerde slachtoffer wordt van een inhumane detentie of dat de ex-gedetineerde slachtoffer wordt van aanhoudende volkswroede of van preventieve systemen die hem levenslang achtervolgen.

Verschuivende mensbeelden in het strafrecht

Terug naar de verschuivende mensbeelden. We zullen eerst moeten proberen te begrijpen waarom de geschetste wij/zij-tegenstelling in het huidige vertoog productief is. Van belang is dat het vertoog over slachtofferrechten in het teken staat van emancipatie. Het verhaal is bekend. Het slachtoffer van criminaliteit had in de rechtszaal lange tijd geen eigen plaats. Voor slachtofferleed was in het strafrecht weinig

aandacht. De strafzaak was een aangelegenheid tussen verdachte en het Openbaar Ministerie (OM), dat namens de Staat het algemeen belang behartigde. Juridische vormen van erkenning van het leed van slachtoffers waren beperkt tot de mogelijkheid om materiële compensatie te claimen als benadeelde partij. De strijd om meer slachtofferrechten, zoals het spreekrecht, is tegen die achtergrond lange tijd een *uphill battle* geweest, waarbij het 'monopolie' van de verdachte op de onverdeelde aandacht van rechters, advocaten en de openbare aanklager in het strafproces moest worden doorbroken (Van der Aa & Groenhuijsen 2012, p. 603).

Dit vertoog, dat erop is gericht het slachtoffer de rechtszaal in te krijgen, ondervond dus weerstand in de ruimte die de verdachte in de rechtszaal vulde omdat hij in het proces van waarheidsvinding de centrale positie innam. Om het slachtoffer van criminaliteit in juridische zin vooruit te helpen moest die centrale positie van de verdachte wel worden gerelativeerd en enigszins aangetast: die moest immers ruimte afstaan. In de context van deze emancipatiestrijd is het dan niet behulpzaam ook de verdachte als een mogelijk slachtoffer (van bijvoorbeeld een valse beschuldiging of een onzorgvuldige rechtsgang) te benoemen. Het is een stuk productiever om de verdachte te karakteriseren als een mogelijke dader die wel erg veel juridische aandacht krijgt en de termen 'slachtoffer' en 'slachtofferrechten' exclusief te reserveren voor degenen die hebben geleden onder criminele praktijken en daarvoor erkenning wensen.²

Ik hoop hiermee te hebben duidelijk gemaakt waarom de emancipatiestrijd ten behoeve van slachtoffers in het strafrecht profiteert van een wij/zij-tegenstelling waarin de term slachtoffers wordt gereserveerd voor degenen die getroffen zijn door criminaliteit en de verdachte als een mogelijke dader wordt bestempeld. Ook de mogelijkheid dat degenen die zich als slachtoffers manifesteren geen echte slachtoffers of zelfs daders zouden kunnen zijn (bijvoorbeeld omdat zij een valse of onterechte beschuldiging hebben gedaan), blijft in dit emanciperende vertoog grotendeels buiten beeld.

2 In W.J. Veraart 2005 heb ik met behulp van het gedachtegoed van René Girard in dit verband gewezen op rivaliteitsgevoelens van het slachtoffer jegens de bijzondere status en aandacht die de verdachte toekomen in het strafproces. Het slachtoffer, voortgedreven door mimetische begeerte, probeert de centrale plaats van de verdachte in de rechtszaal in te nemen, maar dat kan slechts door de verdachte uit de weg te ruimen: een conflict is dus onvermijdelijk.

Terwijl het slachtoffer zich steeds meer manifesteert als een rechts-subject *sui generis*, is er aan de kant van de verdachte eveneens van een verschuiving sprake (W.J. Veraart 2005, p. 247-249). De recente ontwikkelingen zijn bekend. De grote lijn: straffen worden steeds zwaarder en langer;³ het OM krijgt steeds meer mogelijkheden om ingrijpende beslissingen zelf te nemen en zaken zelf af te doen (Knigge & De Jonge van Ellemeet 2014) en het gevangenisregime is drastisch versoberd.⁴ Heeft een veroordeelde zijn straf uitgezeten, dan lijkt niet langer zijn terugkeer in de samenleving, maar zijn gevaarlijkheid centraal te staan.⁵ Er wordt bovendien bekibbeld op de kwaliteit van de rechtspraak. Rechters klaagden in de afgelopen jaren dat zij door toenemende werkdruk als gevolg van bezuinigingen hun werk niet meer goed kunnen doen, en hun klachten zijn met feiten gestaafd (Fruytier e.a. 2013).

Ik heb geen aanwijzingen dat academische voorvechters voor meer slachtofferrechten aan de wieg hebben gestaan van deze verharding en versobering en, hier en daar, afkalkende rechtsbescherming van verdachte, gedetineerde en ex-gedetineerde in ons strafrecht. Daarvoor zijn vermoedelijk andere ontwikkelingen in politiek en maatschappij verantwoordelijk die zich van landsgrenzen weinig aantrekken.⁶ In Nederland is de invloedrijke lokale politicus Joost Eerdmans (Leefbaar Rotterdam) iemand die zijn pleidooi voor een strafrecht zonder mededogen met de dader met een grote betrokkenheid bij de juridische emancipatie van het slachtoffer verbindt. In 2009 verscheen een opvallend pamflet met deze strekking van het 'Burgercomité tegen onrecht', waarvan Eerdmans voorzitter is, onder het veelzeggende motto 'Wie barmhartig is jegens de wolven, doet onrecht aan de schapen.'⁷ De bredere slachtofferemancipatiebeweging heeft, al dan niet met tegenzin, geprofiteerd van de verharding en verruiging van ons

3 Zie www.rechtspraak.nl/Recht-In-Nederland/ThemaDossiers/Strenger-straffen/Pages/Achtergrondinformatie.aspx.

4 Zie in dit kader deze Kamervragen en de antwoorden van de staatssecretaris over het versoberde gevangenisregime uit 2014: www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2014/03/26/antwoorden-kamervragen-over-nieuw-regime-in-gevangenissen.html.

5 Zo wil een groot aantal politieke partijen bepaalde ex-gedetineerden levenslang kunnen blijven volgen om te voorkomen dat zij opnieuw in de fout gaan Zie onder meer www.cda.nl/actueel/toon/levenslange-proeftijd-voor-gevaarlijke-criminelen-1/.

6 Voor vergelijkbare tendensen in Frankrijk, zie Salas 2010.

7 Het 'Pamflet tegen onrecht' van het Burgercomité tegen onrecht is te raadplegen via http://burgercomite.nl/media/www_burgercomite_nl/pamflet.pdf (bezocht in september 2015).

strafrecht omdat mede daardoor de weg vrijkwam voor een eigenstandige plaats voor het slachtoffer in het strafproces.

Elders heb ik erop gewezen dat deze verschuivingen op een radicale verandering kunnen wijzen in de manier waarop wij in juridische zin tegen de verdachte plegen aan te kijken (W.J. Veraart 2013). Het klassieke (kantiaanse) uitgangspunt was dat de verdachte als autonoom rechtssubject in staat moet worden gesteld om voor een onafhankelijke rechter verantwoording af te leggen voor zijn daden – en na het uitzitten van een proportionele straf een tweede kans krijgt om als volwaardig lid aan de samenleving deel te nemen. Dit mensbeeld van de verdachte als een verantwoordelijk rechtssubject lijkt echter steeds vaker plaats te maken voor de (aan de utilist Bentham ontleende) gedachte dat sommige leden van de samenleving zo gevaarlijk zijn dat ze eigenlijk permanent, van de wieg tot het graf, geobserveerd zouden moeten worden (W.J. Veraart 2013, p. 582-583). Het rechtssysteem dient in dat kader vooral als een instrument van belonen en straffen, een machine die bij voortduring prikkels uitdeelt om de lichamen van potentieel gevaarlijke subjecten in de juiste richting te blijven sturen. Het mensbeeld dat daarbij hoort, gaat niet langer uit van de verdachte als een verantwoordelijk persoon die rekenschap over zijn daden kan afleggen en in beginsel recht heeft op een tweede kans. Dit mensbeeld is puur empirisch: het ziet sommige mensen (op basis van empirisch onderzoek) als verhoogde risicofactoren die slechts door een permanente, multidisciplinaire interventiemacht met voldoende juridische *backup* onder controle kunnen worden gehouden.

De voorlopige conclusie is dat in het politieke en beleidsmatig denken over strafrecht een nieuwe tweedeling is ontstaan, waarbij aan de ene kant de slachtoffers van criminaliteit in toenemende mate erkenning en sympathie krijgen als eigenstandige dragers van rechten en aan de andere kant de daders/verdachten rechtspositioneel terrein verliezen en in sommige gevallen niet langer als een verantwoordelijk lid van de samenleving worden gezien, maar als een gevaarlijk ‘sujet’ dat niet alleen om steeds hardere straffen, maar ook om permanent toezicht en controle vraagt.

Iets over de oorsprong van ons slachtofferbegrip

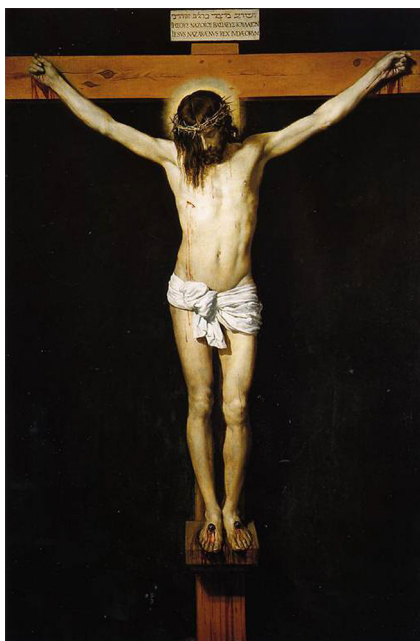
Laten we op dit punt in dit betoog kort stilstaan bij de oorsprong van ons slachtofferbegrip. Over dit onderwerp heeft vooral de bekende Tilburgse victimoloog Jan van Dijk in verschillende publicaties het nodige opgemerkt (J.J.M. van Dijk 2008a, 2008b, 2009). Van Dijk wijst erop dat ons begrip slachtoffer een vertaling is van het Latijnse woord *victima*, dat letterlijk offerdier betekent (J.J.M. van Dijk 2008a, p. 13). Ook het Nederlandse begrip slachtoffer lijkt daarnaar te verwijzen: letterlijk gaat het immers om een 'offer' dat ritueel 'geslacht' dient te worden om te kunnen worden opgedragen aan God.⁸ Inderdaad komt in rechtshistorische bronnen de term *victima* vrijwel uitsluitend voor in de betekenis van offerdier.⁹ Niettemin wordt in religieuze teksten de term *victima* ook wel eens metaforisch gebruikt ter aanduiding van Jezus Christus. Een vroeg voorbeeld daarvan is te vinden in een tekst van Calvijn uit 1536, die ook door Van Dijk wordt genoemd (J.J.M. van Dijk 2009, p. 4). Christus werd immers gezien als het Lam Gods, het onschuldige 'offerlam' dat werd gekruisigd en stierf voor 'de zonden van de wereld'. Niet alleen de gekruisigde Jezus (zie bijvoorbeeld de Gekruisigde Christus van Vélasquez in figuur 1), maar ook het schaap met de aan elkaar gebonden poten vormt dan ook een bekend motief in de westerse kunst- en cultuurgeschiedenis. De theoloog Martien Brinkman (Brinkman 2012, p. 124) verwijst in dit verband naar het iconische schilderij *Agnus Dei* (Lam Gods) (1635-1640) van de Spaanse schilder Francisco de Zurbarán (zie figuur 2). Volgens Van Dijk is het nog een raadsel hoe het slachtofferbegrip zich een paar eeuwen later, tijdens de Verlichting, uit die religieuze sfeer heeft losgemaakt en hoe de term vervolgens in vele talen in zwang raakte om getroffenen van zowel natuurrampen als allerlei misdadige (en seksuele, bijvoorbeeld in het werk van De Sade¹⁰) praktijken aan te duiden.

8 Het Woordenboek der Nederlandsche Taal geeft als betekenissen: '1. Offerdier dat geslacht wordt, offerande in den vorm eener slachting; 2. iemand wien de gevolgen van bepaalde handelingen, gebeurtenissen of omstandigheden zwaar treffen.' Geraadpleegd via <http://gtb.inl.nl/>.

9 In vroegmoderne lexica van het civiele recht komt men de term *victima* alleen tegen in de betekenis van offerdier. Mijn dank gaat uit naar mijn rechtshistorische collega C.J. de Bruijn voor het verrichten van een steekproef.

10 In de in 1795 verschenen pornografisch-filosofische verhandeling *La philosophie dans le boudoir ou les instituteurs immoraux* laat De Sade de 15-jarige (en zeer geprikkelde) Eugénie uitroepen (De Sade 1976, p. 177): 'Une victime, ma bonne, une victime!... Oh! dieux! cela ferait le bonheur de ma vie!...'

Figuur 1 **Gekruisigde Christus, door Diego Vélasquez**

Figuur 2 **Agnus Dei, door Francisco de Zurbarán**

Van Dijk is niet erg positief over het gebruik van de nogal akelig klinkende term slachtoffer, al lijkt hij er ook niet duidelijk afstand van te willen doen. Voor Van Dijk is het grootste probleem dat aan de term slachtoffer christelijke connotaties van passiviteit en vergevingsgezindheid zouden kleven, die de door hem gewenste slachtoffereman-

cipatie in het strafrecht lange tijd in de weg zouden hebben gestaan (J.J.M. van Dijk 2009, p. 5-6). Op die tentatieve veronderstelling van Van Dijk valt het nodige af te dingen. Het standvastig lijden van lange reeksen christelijke martelaren, bijvoorbeeld, moet theologisch worden begrepen als een vorm van militant activisme, in een kosmische oorlog tegen het kwade (zie in dezelfde zin De Wit 2013, p. 56-57), en niet vanuit noties van passieve lijdzaamheid of vergevingsgezindheid jegens de beulen, die Van Dijk wel erg gemakkelijk met slachtoffer-schap verbindt.¹¹

In het vervolg van dit artikel wil ik mij echter op een ander aspect richten, dat door Van Dijk, met zijn nauwe focus op de positie van het moderne slachtoffer in het strafproces, vrijwel geheel genegeerd wordt. Zoals gezegd kan de gekruisigde Jezus slechts in metaforische zin een slachtoffer worden genoemd. Jezus werd immers niet letterlijk, vanuit religieuze motieven, geofferd, zoals met Isaak, de zoon van Abraham in het Oude Testament bijna gebeurde (Beyrich 2002, p. 219-220), en in de Griekse mythologie met Iphigeneia, die door haar vader, Agamemnon, werd geofferd aan Artemis om een gunstige wind te verkrijgen om uit te kunnen varen naar Troje.¹² Christus daarentegen is volgens de strafrechtsgeleerde George Fletcher op twee overdrachtelijke manieren een *victima*. Hij is in religieuze zin het offerlam ('sacrificial lamb') dat verlossing voor de zondige mensen moet brengen, maar tegelijkertijd een menselijk slachtoffer van marteling en van een oneerlijke rechtsgang, 'the victim of the crime of torture and biased prosecution', zoals Fletcher (2007, p. 131) het noemt.¹³ De aardse misdaad waarvan Christus het slachtoffer werd, is immers dat hij onterecht werd beschuldigd en dat hij vervolgens als verdachte en als veroordeelde gemaltraiteerd is en – nog afgezien van de juridische vraag in hoeverre de destijds geldende procedurele voorschriften in

11 Zie in gelijke zin Middleton 2011, p. 73: 'Christ had already defeated Satan and the martyrs not only participated in, but contributed to, that victory. On account of their treatment of the martyrs, the persecutors stored up wrath for themselves. Though they seemed weak, vulnerable and helpless in the throes of torture, the cosmos turned on the potential martyrs' decisions to remain faithful or deny. Holding fast to their confession through tortures and trials was a great victory, where they would attain a martyr's reward and defeat the enemy.'

12 Voor de nauwe relatie tussen de termen offer, slachtofferschap en holocaust (letterlijk: 'brandoffer'), zie uitvoerig Beyrich 2002, p. 119-221, voorts J.J.M. van Dijk 2009, p. 2.

13 Opvallend is dat deze passage bij Fletcher ook letterlijk wordt aangehaald in J.J.M. van Dijk 2009, p. 5; de laatste gaat er echter niet nader op in.

acht genomen zijn – geen eerlijk proces heeft gehad (Liebs 2007, p. 103; Agamben 2014, p. 35-37; Girard 2011, p. 167).¹⁴

Er is nog iets anders waaraan Van Dijk voorbijgaat. Van Dijk veronderstelt een betrekkelijk abrupte secularisering en democratisering van het slachtofferbegrip ten tijde van de Verlichting (tot die tijd stond *victima* voor offerdier of voor de lijdende Christus). De kunstgeschiedenis laat echter zien dat deze voorstelling van zaken te schematisch is. Reeds in het tijdperk waarin Calvijn, mogelijk als een van de eersten, de term *victima* op de lijdende Christus toepaste, kwam in de beeldende kunst een traditie op die levensgrote lijdende mensgestalten zou gaan afbeelden buiten een religieuze setting.

Het ontstaan van deze traditie is betrekkelijk precies te dateren.¹⁵ Als startpunt geldt het jaar 1548, waarin de bekende Italiaanse schilder Titiaan van Maria van Hongarije, zus van Karel V en landvoogdes van de Nederlanden, de opdracht krijgt om vier levenslang gestrafte zondaren uit de Griekse mythologie te schilderen op vier enorme doeken die bedoeld waren voor haar paleis te Binche, in de buurt van Charleroi in Vlaanderen. Het ging om Sisyphus, Ixion, Tantalus en Tityus, vier Griekse figuren die bij leven lange tijd goddelijke bescherming genoten, totdat zij overmoedig werden en een misstap begingen, waardoor de goden ontstemd raakten. Gevolg was dat zij levenslang in de Hades, de Griekse onderwereld, werden gestraft (Falomir 2014, p. 159-161). Van belang is dat de straffen die zij kregen cyclisch waren, dat wil zeggen oneindig voortduurden: er bestond geen enkel perspectief op bevrijding of verlossing, zelfs niet door de dood. Over een van deze levenslang gestraften, Tityus, wiens lever in de onderwereld telkens opnieuw door twee gieren werd uitgepikt, schreef Ovidius: '*Non perit, ut possit saepe perire*, [zijn lever] sterft niet af, zodat hij telkens kan afsterven.'¹⁶ Het niet kunnen of niet mogen sterven, zodat men telkens opnieuw sterft, is een wrange maar rake definitie van permanent slachtofferschap.

14 Liebs schrijft in dit verband veelbetekenend (2007, p. 103): 'Der Prozess Jesu kann auch in einem allgemeinerem Sinn als beispielhaft gelten: für die zwar nicht alltägliche, aber immer wieder begegnende, ratlos machende Erfahrung des rechtlich Engagierten, dass die staatlichen Justiz, durchaus auf gesetzlicher Grundlage und rechtlich vertretbar, wenn nicht gar unanfechtbar, dennoch (...) den Inbegriff eines ungerechten Urteils hervorbringen kann.'

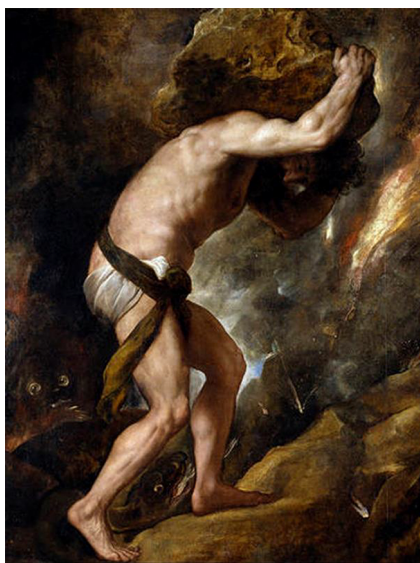
15 Aan deze traditie in de schilderkunst werd in 2014 in het Prado in Madrid een expositie gewijd onder de titel 'Las Furias', waarvoor Miguel Falomir, hoofd afdeling Italiaanse en Franse schilderkunst tot 1700 in het Prado, de catalogus bezorgde (Falomir 2014).

16 Ovidius, *Ex Ponto* I, ii, 40, ook geciteerd in Falomir 2014, p. 157.

Ook de andere straffen zijn legendarisch: Ixion die vastzit aan een eeuwig ronddraaiend rad, Tantalus die permanent honger en dorst lijdt, hoewel fris water hem aan de lippen staat en rijpe vruchten laag boven zijn hoofd hangen, en Sisyphus die een enorm rotsblok telkens opnieuw een heuvel op moet sjuwen, waarna de steen weer naar beneden rolt en hij weer opnieuw moet beginnen. Dit viertal bestond niet uit martelaren die in het spoor van Christus aan hun intense lijden een diepere betekenis konden geven. Zij waren veroordeeld tot de onderwereld, waarin zij in aanraking kwamen met de absurditeit van het lijden: een leven zonder betekenis en zin (Falomir 2014, p. 157). Niet toevallig werd een denker als Albert Camus in 1942 door het lot van Sisyphus geraakt (Camus 1942, p. 161-168). Deze vier mythologische figuren introduceren immers een vorm van slachtofferschap waaruit geen verlossing meer mogelijk blijkt, een onherstelbaar of permanent slachtofferschap dat veel later, onder invloed van de verschrikkingen van de twintigste eeuw, tot onze vaste culturele ervaringshorizon zou gaan behoren (W.J. Veraart 2013, p. 587).

Waarom wilde Maria van Hongarije juist deze doeken hebben? Deze serie schilderijen van Titiaan diende een politiek doel: zij moesten bezoekers imponeren, maar ook afschrikwekkend op hen werken; het signaal afgeven dat een vergelijkbaar lot degene wachtte die het zou wagen tegen de legitieme heerschappij van Karel V en zijn Habsburgse dynastie in te gaan. Helaas zijn van Titiaans vier oorspronkelijke schilderijen er drie verloren gegaan. Slechts Sisyphus bleef bewaard (zie figuur 3), van Tityus resteert een door Titiaan zelf vervaardigde replica (zie figuur 4). Titiaans serie van vier schilderijen maakte school en vestigde een belangrijke traditie in de Europese schilderkunst die meer dan honderd jaar heeft geduurd (Falomir 2014, p. 159-162).

Zoals gezegd zouden de vier gestraften zich volgens de mythologische overlevering schuldig hebben gemaakt aan diverse vergrijpen – vaak in de relationele sfeer liggend – waarmee zij de toorn van de goden, bij wie zij eerst in de gunst stonden, over zich hadden afgeroepen. Tityus, bijvoorbeeld, was een reus die Leto, een dochter van Zeus, zou hebben geprobeerd te verkrachten, op instigatie van Hera. Het lichamelijk lijden van deze vier mensgestalten werd door Titiaan op een zeer plastische wijze getoond, met de bedoeling bij de toeschouwers een esthetisch genoegen op te wekken, in lijn met de opvatting uit de *Poëtica*

Figuur 3 Sisyphus, door Titiaan

(boek IV) van Aristoteles dat ook weerzinwekkende taferelen het publiek plezier kunnen verschaffen als ze door begaafde kunstenaars worden verbeeld (Falomir 2014, p. 179).¹⁷

De straf die Tityus in de onderwereld moest ondergaan, is echter zeer sterk vergelijkbaar met de straf die Prometheus door Zeus kreeg opgelegd. Prometheus die het vuur stal van de goden en het naar de mensen bracht, werd immers eveneens vastgeketend aan een rots, waarbij zijn lever dagelijks door een adelaar werd verscheurd. Vandaar dat er een voortdurende verwarring ontstond over wie er precies op de diverse schilderijen met dit thema was afgebeeld: de onbekende, weinig sympathieke reus Tityus (figuur 4) of de populaire held Prometheus, die immers aan het (mythische) begin staat van de menselijke beschaving (zie bijvoorbeeld de ‘gebonden Prometheus’ van Rubens en Snyders in figuur 5)? Om misverstanden uit de weg te ruimen werd Prometheus vaak met een fakkel afgebeeld en Tityus niet. Desondanks bleef de verwarring bestaan, soms door de kunstenaar bewust in de

17 Aristoteles, *Poëtica*, IV, 48b8: ‘Van de dingen die ons in de werkelijkheid pijn doen om te zien, bekijken we met plezier de meest nauwkeurige afbeeldingen, zoals bijvoorbeeld de vormen van de meest verafschuwde beesten en van lijken.’

Figuur 4 Tityus, door Titiaan

Figuur 5 Gebonden Prometheus, door Rubens en Snyders

hand gewerkt omdat Prometheus beter verkocht (Falomir 2014, p. 159).

Deze persoonsverwarring tussen Tityus en Prometheus kan helpen bij het nadenken over de cultuurhistorische betekenis van deze opvallende traditie in de Europese kunstgeschiedenis. Hoewel ontstaan om schrik aan te jagen vanuit een politieke agenda, slaagden opeenvolgende generaties kunstenaars erin om het publiek niet alleen gevoelig te maken voor de esthetiek van lijdende mensgestalten buiten een religieuze context, maar wisten zij mogelijk ook iets van compassie te ontklokken bij de aanschouwer van deze figuren.

Dat laatste lukte wellicht nog het best bij Prometheus, degene die door het vuur naar de mensen te brengen aan de wieg staat van technologische vooruitgang en beschaving. Zijn eeuwigdurende bestraffing door Zeus voelt daarom als sterk onrechtvaardig. Prometheus is wel geduid als een seculiere versie van Christus (Falomir 2014, p. 158), een bringer van beschaving en menselijkheid in een chaotische, wrede wereld. Zijn gruwelijke bestraffing maakt hem tot meelijwekkend slachtoffer (een slachtofferschap waaruit hij door Herakles zal worden bevrijd). De contemplatie van het uitzichtloze lijden van deze mythologische mensgestalten – waarin weerzin, aantrekking, esthetische waardering en compassie elkaar bij de toeschouwers moeten hebben afgewisseld – is een vroegmoderne tussenstap geweest in de aanloop naar de Verlichting, waarin mensen hun eigen lijden als gevolg van allerlei onheil expliciet durfden te gaan benoemen en zichzelf ook als slachtoffers begonnen te karakteriseren. Maar ook in deze tussenstap is duidelijk dat het geportretteerde lijden nog steeds het lijden is van *gestraften*, van menselijke figuren die, al dan niet terecht, in een of andere procedure tot onmenselijk zware (want eeuwigdurende) straffen zijn veroordeeld. Bovendien is het lijden van deze mensgestalten het gevolg van het feit dat zij de goden hebben getart, *het is hun lijden dat hen tot mens maakt* omdat zij anders zelf goden zouden zijn. En dat maakt hen, ondanks hun mythische properties, toch universeel herkenbaar.

Pleidooi voor een slachtoffergericht strafrecht dat zelf geen slachtoffers maakt

Wat levert deze excursie op? Allereerst de vaststelling dat, in de Europese cultuurgeschiedenis, het exemplarisch slachtofferschap in de figuur van de gekruisigde Christus verwijst naar degene die vals wordt

beschuldigd of op onmenselijke wijze wordt behandeld of bestraft in een strafrechtelijke procedure. Ook de vroegmoderne schilderijen van lijdende mensgestalten buiten een religieuze context relateren het getoonde leed aan een eeuwigdurende, onmenselijke bestraffing, in dit geval door de Griekse goden opgelegd.

Strijders voor slachtofferrechten, zoals Van Dijk, gaan aan deze kleine cultuurgeschiedenis van het slachtofferbegrip voorbij, zolang zij blijven leunen op de rigide wij/zij-tegenstelling tussen passieve slachtoffers van misdaad aan de ene kant en actieve daders of verdachten aan de andere kant van het spectrum. Door de benaming slachtoffer al vanaf een zeer vroeg stadium te reserveren voor de positie van de gelaedeerde in het strafproces ontstaat er een linguïstisch frame waarbinnen het mogelijke slachtofferschap van de veronderstelde dader (die mogelijk vals of onterecht beschuldigd is), of van de veroordeelde (die mogelijk onredelijk zwaar bestraft is), moeilijker over het voetlicht kan worden gebracht. Met de strafrechtsfilosoof Jacques Claessen vraag ik mij in dit kader af of er ‘(...) zolang “de feiten” onbekend zijn, eigenlijk niet [dient] te worden gesproken van *vermoedelijke* dader (verdachte) en *vermoedelijk* slachtoffer’ (Claessen 2010, p. 508).

Van Dijk gaat echter juist nog een stap verder door de positie van slachtoffers in het moderne strafproces te vergelijken met ‘the position of scapegoats in primitive cultures and mythology’ (J.J.M. van Dijk 2009, p. 6). Net als in vroeger tijden een zondebok de woestijn in werd gejaagd om de interne conflicten van een gemeenschap te bezweren, wordt, in de redenering van Van Dijk, in de huidige tijd van misdaadslachtoffers gevraagd hun recht op wraak te offeren ten behoeve van de sociale vrede: ‘Just like scapegoats in a Girardian sense, the crime victim is excluded from criminal justice procedure as a matter of course. Crime victims are supposed to offer their offenders forgiveness voluntarily and unconditionally and to refrain from legal action’ (J.J.M. van Dijk 2009, p. 7). In een iets eerdere publicatie komt Van Dijk tot een vergelijkbare conclusie. In *Slachtoffers als zondebokken* stelt hij:

‘Het slachtoffer komt door het wraaktaboe in de positie te verkeren waarin zondebokken altijd hebben verkeerd. Van zondebokken wordt geëist dat ze zich opofferen voor de goede zaak. (...) De rolverwachting van slachtoffers in de westerse cultuur is dat ze in navolging van de Christusfiguur zullen

afzien van elke vorm van wraakneming. Dit is het offer dat van hen wordt verwacht.¹⁸ (J.J.M. van Dijk 2008b, p. 95-96)

Deze zondebokthese van Van Dijk is om verschillende redenen bevreemdend. Zo maakt Van Dijk niet goed duidelijk waarom en namens wie van slachtoffers verwacht zou worden dat zij de aanstichters van hun onheil 'vrijwillig en onvoorwaardelijk' zouden moeten vergeven en zich van juridische stappen zouden moeten onthouden. Nog opmerkelijker is het feit dat Van Dijk misdaadslachtoffers met 'zondebokken in de zin van Girard' vergelijkt, omdat van misdaadslachtoffers geëist wordt van elke vorm van 'wraakneming' af te zien. Het werk van René Girard, waarop Van Dijk zich rechtstreeks beroept, staat haaks op een dergelijke vergelijking.

De zondebok bij Girard is telkens een concreet en uniek (als het ware gebrandmerkt) slachtoffer van een vervolgende instantie, waarvan de woedende menigte – denk bijvoorbeeld aan de wraakzuchtige *lynch mob* in het zuiden van de Verenigde Staten die het op specifieke zwarte personen had gemunt (Salas 2015, p. 33-39) – het meest pregnante voorbeeld is (Girard 2011, p. 21, 2012, p. 173; Palaver 2013, p. 151; Achterhuis 2010, p. 604). Het zondebokmechanisme bij Girard begint bij een gemeenschap die een zondebok zoekt als uitlaatklep voor collectief geweld om de orde in de gemeenschap te stichten¹⁹ of te herstellen. Brede gevoelens van onlust en onvrede als gevolg van twisten en wedijver ballen zich samen tot een specifieke beschuldiging aan het adres van een concrete persoon of personen – die zich vaak onderscheiden door hun anders-zijn, bijvoorbeeld omdat zij joods zijn of een zwarte huidskleur hebben. Belangrijk is dat die beschuldiging (van het plegen van zeer ernstige misdaden) van meet af aan vaststaat, dat er onvoorwaardelijk aan wordt geloofd: 'Omdat niemand de juistheid van de beschuldiging in twijfel trekt, omdat de gehele gemeenschap deze beschuldiging overneemt, ziet zij daarin een legitieme en urgente reden om het slachtoffer te doden' (Girard 2012, p. 151).²⁰ Wat dan volgt, is de 'lynchage', het moment dat het slachtoffer/de zondebok in een allen-tegen-één-situatie daadwerkelijk door de menigte

18 Deze passage wordt ook aangehaald in Claessen 2010, p. 499.

19 Volgens Girard ligt aan elke samenleving een dergelijk oorspronkelijk geweld ten grondslag. Zie Achterhuis 2010, p. 603-606.

20 Vertaling WV. De oorspronkelijke tekst luidt: 'Parce que personne ne met en doute sa vérité, parce que la communauté entière adopte cette accusation, elle voit là un motif légitime et urgent de tuer la victime.'

wordt gedood (Girard 2012, p. 158) en de vrede in de gemeenschap zich kan vestigen.²¹

Zoals gezegd zet Van Dijk de zondebokthese van Girard op een moeilijk navolgbare wijze op haar kop door juist *degenen die zich als misdaadslachtoffers manifesteren en wraakgevoelens koesteren* als de zondebokken ‘in de zin van Girard’ te karakteriseren, omdat de moderne rechtssystemen van hen verlangen van wraakoefening af te zien. Door *hen wel* – en uitdrukkelijk *niet* degenen die door wraakzuchtige menigten als misdadigers worden aangewezen – tot zondebokken te verheffen versluiert Van Dijk opnieuw het feit dat (zogenoemde) misdaadslachtoffers daders kunnen zijn, en (zogenoemde) daders slachtoffers.²² In termen van Girard zelf: het betoog van Van Dijk is zelf een ‘vervolgende tekst’ (*texte persécuteur*), want door aan het slachtofferschap van het object van wraakgevoelens (een potentieel vals of onterecht beschuldigde, maar reeds als dader aangewezen verdachte) voorbij te gaan werkt het betoog in de hand dat het zondebokmechanisme in werking treedt (Girard 2011, p. 176-177).

De conclusie van dit betoog is dat Van Dijk en andere voorvechters van slachtofferrechten vooralsnog onvoldoende oog blijken te hebben voor het feit dat de term slachtoffer cultuurhistorisch gezien *primair* verwijst naar de positie van degenen die het slachtoffer worden van een vervolgende instantie, culminerend in een oneerlijk proces (binnen of buiten rechte) of in een disproportionele bestraffing. Juist het rechtssysteem zelf maakt maar al te vaak slachtoffers – de historische voorbeelden zijn legio – in de precieze betekenis dat er mensen worden opgeofferd of geslachtofferd voor een of ander collectief doel – terwijl een rechtsstaat er bij uitstek op gericht zou moeten zijn om dat zo veel mogelijk te voorkomen (Salas 2015).

Een slachtoffergericht strafrecht zal de wij/zij-tegenstelling tussen misdaadslachtoffers en verdachten/daders moeten overstijgen en aandacht moeten hebben voor de kwetsbaarheden van beide posities

21 Dit mechanisme wordt op een intense en verontrustende manier beschreven in Claudel 2010 (een roman die als een parabel op de Shoah kan worden gelezen).

22 Het eerder aangehaalde motto van het Burgercomité tegen onrecht (‘Wie barmhartig is jegens de wolven, doet onrecht aan de schapen’) kan ook heel anders worden gelezen dan dit Comité bedoelde. Wie barmhartig is jegens de wolven (de woedende, van het eigen gelijk volledig overtuigde menigte), doet onrecht aan de schapen (degenen die de gemeenschap als zondebokken aanwijst).

(zie in dezelfde geest A.A. van Dijk 2008, p. 128-131).²³ Juristen en criminologen zouden meer zelfkritisch moeten zijn bij het hanteren van de termen ‘dader’ en ‘slachtoffer’. Een slachtoffergericht strafrecht mag het leed dat misdaad veroorzaakt niet onder stoelen of banken steken – zal dus in voldoende mate toegang en ruimte moeten bieden aan (verhalen van) vermoedelijke misdaadslachtoffers in en rondom de rechtszaal – maar behoort ook zeer gevoelig te zijn voor de mogelijkheid dat de verdachte slachtoffer wordt van een oneerlijk of politiek gemotiveerd proces, dat de gedetineerde slachtoffer wordt van een inhumane detentie of dat de ex-gedetineerde slachtoffer wordt van aanhoudende volkswoede of van preventieve systemen die hem *levenslang* achtervolgen. Juist van deze laatste drie gevoeligheden hangt de integriteit van onze rechtsstaat af.

Literatuur

Van der Aa & Groenhuijsen 2012

S. van der Aa & M.S. Groenhuijsen, ‘Slachtofferrechten in het strafproces: drie stapjes naar voren en een stapje terug?’, *Ars Aequi* 2012, afl. 9, p. 603-611.

Van der Aa e.a. 2013

S. van der Aa, M.S. Groenhuijsen & A. Pemberton, ‘Strafrechtelijke beschermingsbevelen en mediation binnen het strafproces. Over nieuwe privaatrechtelijke onder-tonen in het strafrecht’, *Ars Aequi* 2013, afl. 7/8, p. 546-557.

Achterhuis 2010

H. Achterhuis, *Met alle geweld. Een filosofische zoektocht*, Rotterdam: Lemniscaat 2010.

Agamben 2014

G. Agamben, *Pilatus & Jezus*, Amsterdam: Sijbbolet 2014.

Aristoteles 2004

Aristoteles, *Poëtica* (vertaald door N. van der Ben & J.M. Bremer), Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep 2004.

Beyrich 2002

T. Beyrich, ‘Zeichen aus Asche. Lyotard und Derrida zum “Holocaust”’, *Neue Zeitschrift für Systematische Theologie und Religionsphilosophie* (44) 2002, afl. 2, p. 218-236.

23 In mijn ogen kan ook het herstelrecht (met alle haken en ogen die daaraan zitten) worden gezien als een benadering die ernaar streeft de door mij bekritiseerde wij/zij-tegenstelling in het strafrecht te overstijgen.

Boutellier 1993

H. Boutellier, *Solidariteit en slachtofferschap. De morele betekenis van criminaliteit in een postmoderne cultuur*, Nijmegen: SUN 1993.

Brinkman 2012

M.E. Brinkman, *Jezus incognito. De verborgen Christus in de westerse kunst vanaf 1960*, Zoetermeer: Meinema 2012.

Camus 1942

A. Camus, *Le mythe de Sisyphe. Essai sur l'absurde*, Paris: Gallimard 1942.

Claessen 2010

J.A.A.C. Claessen, *Misdaad en straf. Een herbezinning op het strafrecht vanuit mystiek perspectief*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2010.

Claudel 2010

Ph. Claudel, *Het verslag van Brodeck*, Amsterdam: De Bezige Bij 2010.

A.A. van Dijk 2008

A.A. van Dijk, *Strafrechtelijke aansprakelijkheid heroverwogen. Over opzet, schuld, schuldtoelichtingsgronden en straf*, Apeldoorn/Antwerpen: Maklu 2008.

J.J.M. van Dijk 2008a

J.J.M. van Dijk, 'In the shadow of Christ? On the use of the word "victim" for those affected by crime', *Criminal Justice Ethics* (27) 2008, afl. 1, p. 13-24.

J.J.M. van Dijk 2008b

J.J.M. van Dijk, *Slachtoffers als zondebokken*, Apeldoorn/Antwerpen: Maklu 2008.

J.J.M. van Dijk 2009

J.J.M. van Dijk, 'Free the victim. A critique of the Western conception of victimhood', *The International Review of Criminology* (16) 2009, afl. 1, p. 1-33.

Falomir 2014

M. Falomir, *Las Furias. Alegoría política y desafío artístico*, Madrid: Museo Nacional del Prado 2014.

Fletcher 2007

G.P. Fletcher, *The grammar of criminal law. American, comparative and international. Volume 1: Foundations*, Oxford: Oxford University Press 2007.

Fruytier e.a. 2013

B. Fruytier e.a., *Werkdruk bewezen. Eindrapport werkdrukonderzoek rechterlijke macht*, Utrecht/Nijmegen: Hogeschool Utrecht/Radboud Universiteit 2013.

Girard 2011

R. Girard, *Le bouc émissaire*, Paris: Grasset 2011.

Girard 2012

R. Girard, *Des choses cachées depuis la fondation du monde. Recherches avec Jean-Michel Oughourlian et Guy Lefort*, Paris: Grasset 2012.

Van Hintum 2012

M. van Hintum, 'Meeleven met slachtoffers, niet met daders. Hoe hardvochtig wil je zijn?', *de Volkskrant* 28 augustus 2012, www.volkskrant.nl/opinie/-meeleven-met-slachtoffers-niet-met-daders-hoe-hardvochtig-wil-je-zijn~a3307339/. Geraadpleegd in september 2015.

Knigge & De Jonge van Ellemeet 2014

G. Knigge & C.H. de Jonge van Ellemeet, *Beschikt en gewogen. Over de naleving van de wet door het openbaar ministerie bij het uitvaardigen van strafbeschikkingen. Een rapport van de procureur-generaal bij de Hoge Raad in het kader van het in art. 122 lid 1 Wet RO bedoelde toezicht*, Den Haag 2014.

Liebs 2007

D. Liebs, *Vor den Richtern Roms. Berühmte Prozesse der Antike*, München: C.H. Beck 2007.

Middleton 2011

P. Middleton, *Martyrdom. A guide for the perplexed*, London/New York: T&T Clark 2011.

Palaver 2013

W. Palaver, *René Girard's mimetic theory*, East Lansing: Michigan State University Press 2013.

De Sade 1976

Marquis de Sade, *La philosophie dans le boudoir ou les instituteurs immoraux*, Paris: Gallimard 1976.

Salas 2010

D. Salas, *La volonté de punir*, Paris: Pluriel 2010.

Salas 2015

D. Salas, *Erreurs judiciaires*, Paris: Dalloz 2015.

C.J.W. Veraart 2012

C.J.W. Veraart, *Valse zeden. Voor de schuur, in de schuur, na de schuur*, Nijmegen: Ars Aequi Libri 2012.

W.J. Veraart 2005

W.J. Veraart, 'De vervaging van het rechtssubject; de opmars van het slachtoffer', *Ars Aequi* 2005, afl. 4, p. 246-251.

W.J. Veraart 2013

W.J. Veraart, 'Ik lijd, dus ik heb rechten. De juridische emancipatie van het slachtoffer als slachtoffer', *Ars Aequi* 2013, afl. 7/8, p. 582-590.

De Wit 2013

T.W.A. de Wit, 'De Assepoester van het strafrecht bevrijden. Over de geboorte van het slachtoffer-populisme uit de geest van het postmodernisme', in: J. Ouwerkerk e.a. (red.), *Hoe te reageren op misdaad?*, Den Haag: Sdu Uitgevers 2013, p. 51-67.